

працях відсутній проміжок між датами, запропонованими для східнотшцівецької й біло-грудівської культур, наче вони безпосередньо переходять одна в другу, не залишаючи місця лебедівським пам'яткам. На нашу думку, це свідчить про неузгодженість в п'ятнадцятих хронології часу бронзи Середнього Подніпров'я.

²⁷ Звіт автора за 1951 р.

²⁸ Мельниковская О. Н. Вказ. праця.

²⁹ Розкопки В. М. Даниленка у 1949 р., фонди ІА АН УРСР.

³⁰ Знахідки В. Дяденка. Зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

³¹ Мельниковская О. Н. Вказ. праця, с. 20.

³² Інформація В. А. Іллінінської.

А. П. САВЧУК

Пам'ятники лебедовського типу

Резюме

На території Київського Подніпров'я численними знахідками в курганах і кладах литих изделий періода пізньої бронзи відповідають декілька різночасових груп поселень, різних за характером кераміки. Найбільше вивчені пам'ятники лебедовського типу, характеризовані специфічною керамікою, компактністю території, поведеною топографією поселень, переважаючим обрядом тріпосожження, що дозволяє розглядати їх як окрему археологічну культуру, пов'язану з сосницькою і млоградською культурами.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

(Київ),

І. Б. КЛЕЙМАН

(Одеса)

Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери

Серед відкритих залишків споруджень стародавньої Тіри найважливіші й цікавіші комплекси належать до перших століть нашої ери¹. Добре збереглися вулиця II—III ст. н. е. з розташованими обабіч житловими будинками², будинок римського гарнізону цього самого часу³ й інші об'єкти.

Найвищий горизонт античного шару значно, а місцями й повністю був порушений у середні віки, коли під час зведення житлових і виробничих будівель золотоординського міста⁴, що швидко розширювалось, проводилось нівелювання території. Внаслідок цього будівельні залишки попереднього часу частково або повністю були розібрані. Середньовічні будівлі Білгорода різнилися від античних типами споруд, прийомами будівельної техніки, а також поворотом й зсувом їх планувальних сіток. Значні порушення пізньоантичного шару були викликані улаштуванням господарських ям, які трапляються скрізь між будинками міста XIV ст.

Все це значно утруднювало встановлення чіткої стратифікації Тіри перших століть нашої ери. Досі не було також археологічно твердо визначено й час припинення життя античного міста. Так, частина авторів, які займаються гірською проблематикою, закінчують історію міста, спираючись в основному на нумізматику дані, нашестя готів у другій чверті III ст. н. е.⁵ Інші вважають, що, подібно більшості античних міст Північного Причорномор'я, Тіра припинила своє існування у IV ст. н. е.⁶

У зв'язку із сказаним певний інтерес становлять завершені у 1970 р. розкопки житлового будинку, залишки якого залягали в найвищому горизонті античного шару городища (західна частина центрального розкопу, розташованого на схід від головної брами Білгород-Дністровської

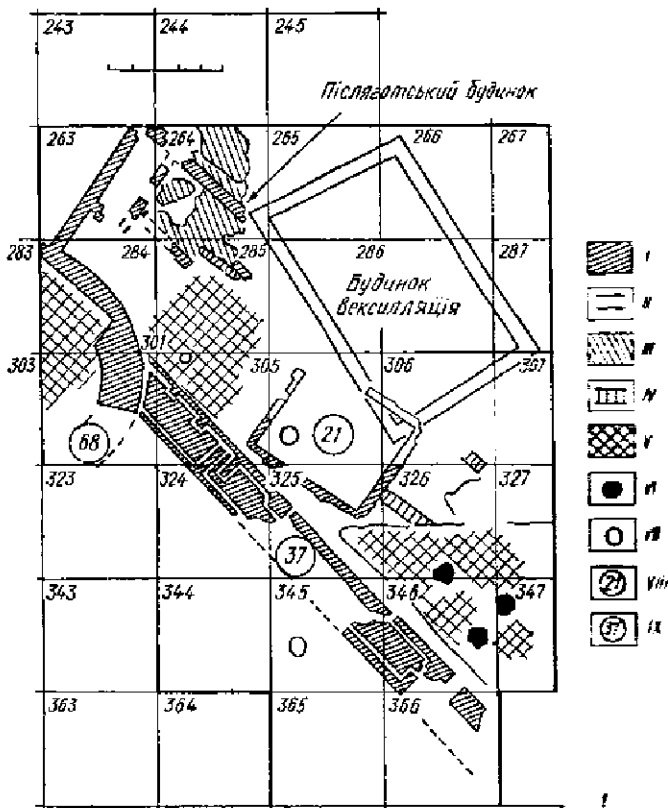
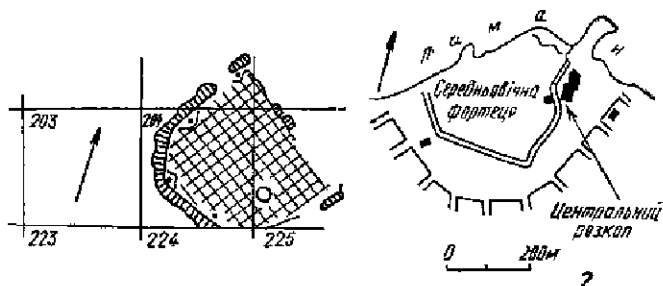

Рис. 1.

1 — центральний розкоп (схематичний план); 2 — план розміщення розкопів. Античні залишки: I — стіни, розкриті у 1969—1970 рр.; II — стіни, розкриті до 1969 р.; III — кам'яні вимостки. Середньовічні залишки: IV — стіни; V — глинобитні залишки; VI — печі; VII — монети; VIII—IX — номери приміщення, кріпосної стіни та вежі.

фортеці). Цей будинок тісно пов'язаний з іншим важливим об'єктом — оборонним комплексом (рис. 1) ⁷. Розкопки останнього лише розпочато, але виявлені матеріали уже тепер дають змогу докладніше й чіткіше намітити відносну періодизацію життя Тіри перших століть нашої ери й визначити час припинення життя міста. Цим, однак, значення згаданих об'єктів не вичерпується, оскільки до цих розкопок не було виявлено ні оборонних споруд, ні жител, які б цілком відносились до найпізнішого періоду Тіри.

Нижче ми подаємо опис залишків будинку, його планування та можливого об'ємного вирішення.

Залишки будинку в період середньовіччя були головним чином перекриті невеликими будівлями, в яких частково використані лише верхні частини стін № 60, 68 та 23. Вторгнення в період середньовіччя в ан-

тичний шар з повним знищенням будівельних залишків житла, що розглядається, відбулося в центральній частині (приміщення № 2 і частково двір та приміщення № 1), де викопано яму № 78 (діаметром 2,25—2,35 м), та в східній частині будинку. Тут в південному кутку було врізане напівпідвальне приміщення, решта території перекопана при будівництві на залишках колишньої вежильяції середньовічної керамічної печі⁸. В місцях, де будівельні залишки пізньоантчного будинку збереглися, непошкодженим залишився культурний шар, що утворився в мо-

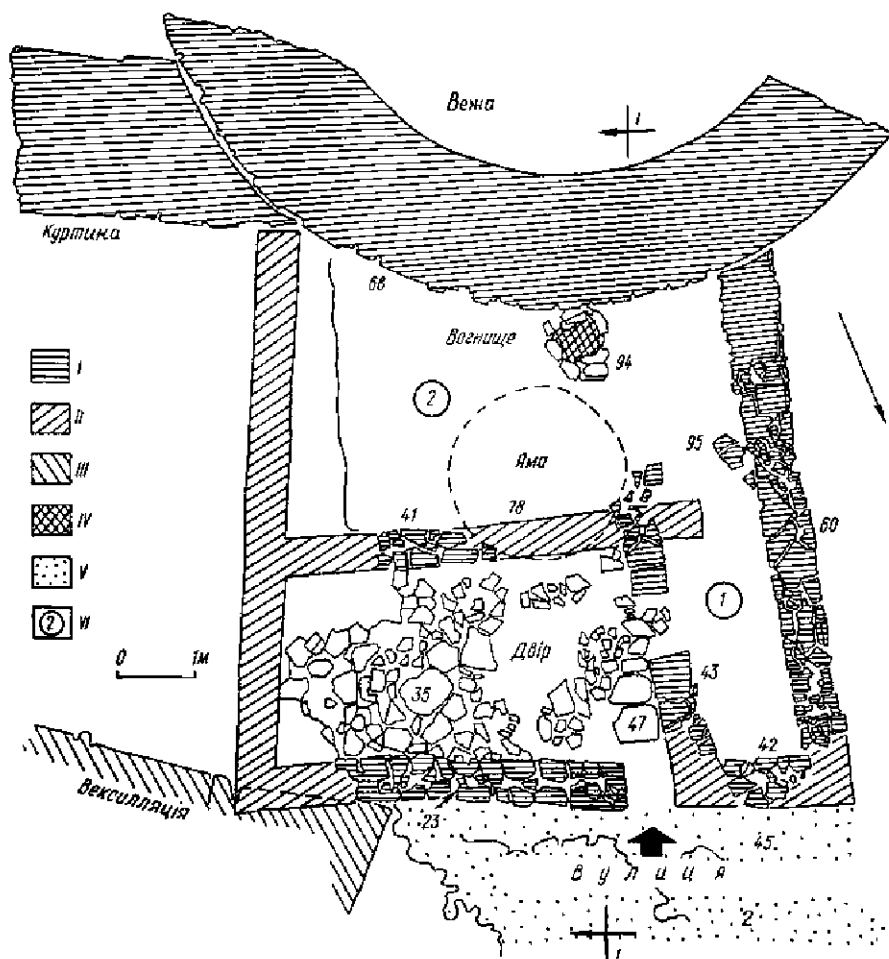

Рис. 2. План післяготського будинку:

I — залишки кам'яних кладок, що збереглися; II — реконструйовані стіни будинку; III — кладки будинку вежильяції; IV — вогнище; V — кам'яна бруківка; VI — номери приміщень будинку.

мент загибелі будинку. Речі з цього шару (цілі або роздавлені *in situ*) становлять єдиний закритий господарський комплекс, що хронологічно охоплює час від середини III ст. н. е. до середини — другої половини IV ст. н. е. Комплекс описано В. М. Корпусовою та Н. М. Кравченко⁹.

Згаданий будинок (рис. 2; 3) прибудовано до північно-східної частини фасаду вежі, що правила за його південну зовнішню стіну (№ 68).

Досить надійно встановлюються й дві інші межі будинку: західна — кладка № 60, північна — кладки № 23—42. Про те, що кладка № 60 дійсно обмежувала будинок з заходу, свідчить відсутність у цій стіні дверних прорізів. Відсутність будь-яких слідів виборок у створах з кладками № 42 і 60 з північного боку кута, який вони утворюють, свідчить, що

стіни № 60 і 42 в місті перетину закінчувалися. Це, в свою чергу, дає підстави вважати, що стіна № 23—42 обмежувала будинок з півночі, що підтверджується й характером культурних нашарувань як у самому будинку, так і зовні, де нашарування були типові для незакритих комплексів. На північ від будинку досліджено два горизонти кам'яних бруківок: нижня — № 45 — на 0,15—0,2 м вища від рівня двору будинку. Верхню (№ 2) зроблено, напевно, після загибелі будинку — її рівень співпадає з залишками стіни № 23, верхня площина якої має сліди стертості, типові для бруківок. Рівень бруківки № 2 як за межами будинку, так і всередині його безпосередньо перекрито середньовічним шаром.

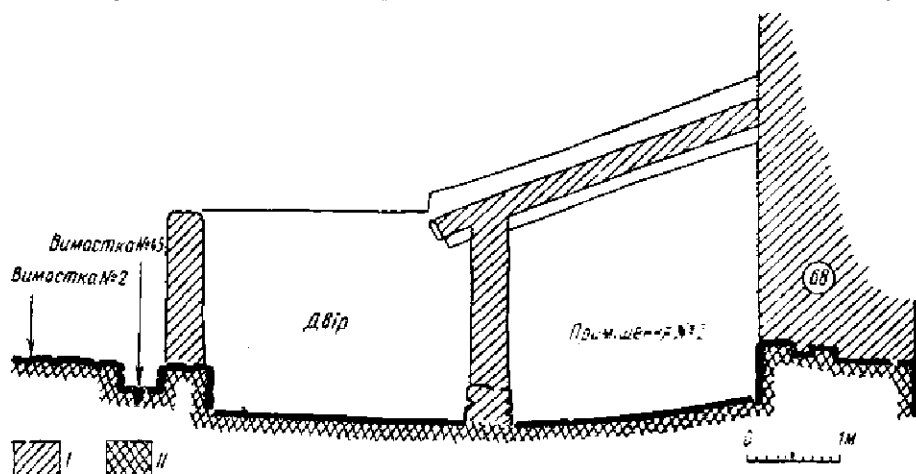

Рис. 3. Розріз I—II:

I — реконструйовані частини; II — лівія розрізу будівельних залишків, що збереглися

Бруківка № 2 відносилась до того самого будівельного періоду, що й середньовічне напівпідвальне приміщення, врізане у південно-східну частину будинку. Нижню бруківку № 45 перекривав культурний шар античного часу. Вона виникла раніше зведення будинку, але продовжувала використовуватися під час його функціонування.

Найважче встановити східну межу будинку, оскільки тут будь-яких залишків пізньоантичного часу, як це вже відмічалось, не збереглося. Проте таку межу здається можливим намітити хоча б приблизно. Так, проміжок, у якому могла існувати стіна, обмежується на заході вимостою (№ 35) двору будинку, а на сході — напівпідвальним приміщенням перших століть нашої ери (№ 21), яке виникло після загибелі будинку вексилляції (приміщення № 21 перекриває південний кут вексилляції). Приміщення № 21 навряд чи мало відношення до описуваного будинку, оскільки воно дещо випадає з планувальної сітки будинку і при його зведенні не було використано розташовану поруч куртину, хоча саме цього слід було б чекати, враховуючи аналогічну ситуацію в районі приміщення № 2. І, нарешті, техніка кладки стін приміщення № 21 значно різниться від тієї, що була використана в стінах будинку.

Таким чином, будинок з заходу на схід мів мати довжину (по лінії двору) не менш як 7,7 і теоретично не більше 11,7 м (тобто різниця становить 4 м). Найвірогіднішою є цифра 7,7 м, оскільки якщо припустити, що довжина будинку дорівнювала 11,7 м, то вийде, що до його складу повинна увійти не лише вежа, а й куртина. З конструктивної точки зору це створило б значні утруднення. Крім того, є підстави вважати, що під час існування будинку куртина була вже зруйнована, оскільки в засипці, яка відокремлювала її від шару середньовічного міста, знайдено досить багато речей другої половини III ст. н. е. Враховуючи вищесказане, найвірогіднішим, мабуть, є варіант, при якому південно-східна стіна будинку

ку підходила до місця примикання куртени до вежі, що цілком відповідає наміченій мінімальній довжині будинку.

Внутрішнє планування будинку досить просте. Судячи з залишок стін № 41, 43, будинок складався з двох критих приміщень (№ 1, 2) і двору. Останній (рис. 4) розмірами 2,45—2,85×4,90 (?) м містився у північно-східній частині будинку. З трьох боків двір був обмежений кладками № 23, 41, 43, а з четвертого, за прийнятим варіантом реконструкції, — зовнішньою східною стіною будинку. Його положення в плані будинку не типово для античного домобудівництва, але підтвердженням * того, що тут був саме двір, є наявність кам'яної вимостки (полігональні плити довжиною 0,1—0,5 м) з включенням уламків керамід та мармуру, відсутність будь-яких залишків вогнища, досить значний (подібно вимосткам, розташованим зовні будинку) нахил на схід (перепад висот близько 20 см), чого не мають долівки в критих приміщеннях. Нахил вимостки двору був викликаний, напевно, необхідністю забезпечити скид дощових вод у напрямку на схід, оскільки денна поверхня того часу навколо стін № 60 і 23—42 була вища за вимостку двору.

Найвірогіднішим місцем входу в будинок з вулиці — проміжок між стінами № 42 і 23 шириною 1,3 м. На користь цього свідчить і наявність у дворі в цьому місці трьох сходинок (№ 47), що компенсували різницю в рівнях між вимостками двору (№ 35) і вулиці (№ 45). Верхня площина крайньої сходинки міститься на одному рівні з вимосткою № 45. У стіні № 43, що обмежує двір з заходу, зберігся дверний проріз шириною 0,86 м, який вів у приміщення № 1.

Приміщення № 1 мало розміри 1,35×3,00 (?) м. Місцезрештування південної стіни, внаслідок поганої збереженості тут будівельних залишків, точно не з'ясовано. Вона могла проходити у створі з кладкою № 41 або трохи південніше — на місці каменів № 95 (стіна № 60 просіла по обидва боки від них). Останнє мало ймовірно, оскільки в такому випадку приміщення № 1 виступало б у приміщення № 2. Подібне рішення незвичайне, і тому в реконструкції південна стіна показана у створі з кладкою № 41. Відсутність будь-яких залишків штроби на східному фасаді кладки № 60 дає підставу вважати, що південна стіна приміщення № 1 не доходила до кладки № 60 і мала в цьому місці дверний проріз. Характер планування, зокрема невеликі розміри та витягнуті пропорції, відсутність також вогнища, нечисленний і невизначений інвентар, дозволяють припустити, що приміщення № 1 було передпокоюм. Воно з'єднувало приміщення № 2 з двором. Виходячи з цього слід думати, що в приміщенні № 2 проріз у стіні № 41 для з'єднання з двором був відсутній.

Приміщення № 2 має розміри 2,75—4,00 (?)×6,26 (?) м (довжина частини долівки, що збереглася, становить 5,5 м). Його східна частина не збереглася, і положення стіни відтворюється гіпотетично, на підставі наведених вище міркувань відносно розташування східної стіни будинку. Центральну частину зруйновано великою ямою середньовічного часу (№ 78).

У приміщенні виявлено два рівні добре зробленої глинобитної долівки. На нижній з них, що залягає на 0,2 м нижче верхньої, біля стіни № 68 виявлено кам'яне вогнище (94). Стіни топки розташовані у плані П-подібно. Черинь викладено з плит. Розміри топки в плані 0,38×0,43 м, висота бічних стінок 0,26—0,35 м, що свідчить про її функціонування

* Дослідження 1970 р. дозволяють відмовитись від висловленого припущення, що тут було приміщення (Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгород-Дністровському. — Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. 4, 1972, с. 179). Аргументом на користь цього була наявність у дворі ряду предметів згаданого комплексу. Проте в ході робіт 1970 р., при остаточному розчищенні двору і розкритті приміщень № 1, 2, встановлено, що посудини у дворі (на відміну від критих приміщень) не завжди лежали безпосередньо на самій вимостці. Тобто, як видно, частина з них потрапила у двір з приміщення № 2 при зруйнуванні стіни № 41.

й тоді, коли існувала верхня долівка. Нижня долівка розміщена на 0,2—0,3 м нижче підшви південного кінця кладки № 60. Це, здається, могло б вказувати на ранішу появу нижньої підлоги. Але слід зазначити, що для подібних невеликих будівель цього часу прийом розміщення підшви обгороджуваних стін вище рівня долівок більш-менш звичайний. З приводу сказаного необхідно додати, що, хоч у двох місцях будинку при дальшому заглибленні й відкрито залишки, які щодо рівня залягання їхніх верхніх частин могли співіснувати з нижньою долівкою приміщення № 2, проте характер їх розміщення відносно решти кладок і приміщень (як горизонтально, так і вертикально) виключає можливість будь-

Рис. 4. Бруківка двору будинку.

якого взаємозв'язку. Тобто два будівельні періоди могли мати місце тільки стосовно приміщення № 2, а не будинку в цілому. Наявність у приміщенні № 2 вогнища і характер виявленого інвентаря дають підстави вважати, що воно мало житлове призначення.

Таким чином, в цілому будинок складався з двох крятих приміщень, розташованих Г-подібно по відношенню до вимощеного каменем внутрішнього двору. Двір розміщувався у північно-східній частині будинку. Площа забудови близько 55 м². Площа двору 13,0 м², що становить приблизно 24% площі забудови. Будинок має чітку і відносно прямокутну розбивку плану. За типом він належить до групи безордерних будинків нетипової схеми (нетиповість полягає в незвичайному розміщенні двору) малої площі¹⁰.

Для повної характеристики особливостей будинку подаємо опис його найважливіших будівельних залишків.

Західна стіна будинку № 60 (рис. 5) завдовжки 6,35 м при ширині 0,60—0,67 м збереглася на висоту до 1,0 м (1—9 рядів кладки) і підходить впритул до південно-західної стіни № 68 (оборонна вежа). Північний кінець кладки № 60, що не зберігся, з'єднано з північно-східною стіною будинку (№ 23, 42), як видно, в перев'язку, на користь чого свідчить

розміщення підшов обох кладок на одному рівні та однакова техніка кладки стін. Необхідно відмітити нерівномірність глибини закладення підшови стіни, яку навряд чи можна пояснити тільки просадками ґрунту: підшва північного кінця кладки на 0,1 м нижче південного; поряд з цим мають місце і незначні (до 0,05 м) просадочні деформації в північному і особливо південному кінцях. Подібна недбалість у закладенні підшов кладок типова для описуваного будинку взагалі. В кладці простежується два будівельних періоди: три верхніх ряди по ширині тонші за розташовані нижче, вони викладені з більших каменів і від частини стіни, розміщеної нижче, відокремлені рядом черепиці. Проте другий бу-

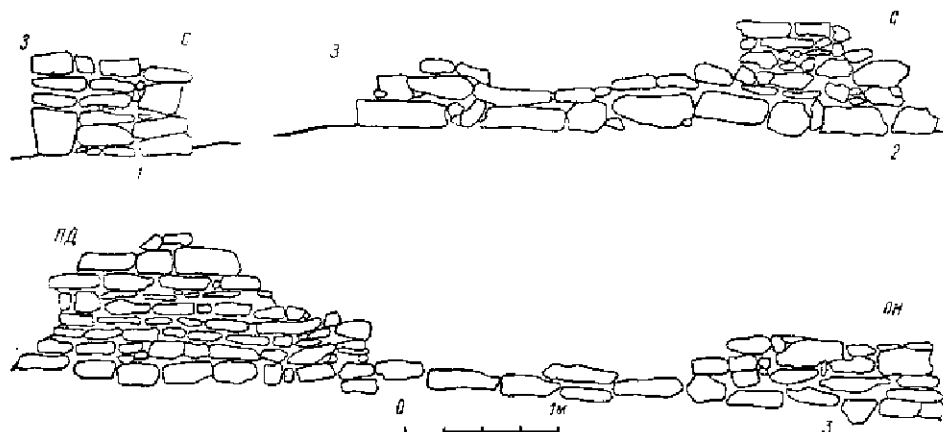

Рис. 5. Фасировки кладок стін:

1 — південний фасад кладки № 42; 2 — південний фасад кладки № 23; 3 — східний фасад кладки № 60.

дівельний період цієї кладки ніякого відношення до даного будинку не мав і відноситься до часів середньовіччя. Фундаментна частина загалом нічим не виділена. Судячи з максимальної висоти кладки, що збереглася, її було викладено з каменю, найімовірніше на всю висоту.

Північна стіна (№ 23, 42) складається з двох частин загальною довжиною 6,3 при товщині 0,55—0,6 м. У висоту збереглася до 0,7 м (два — шість рядів кладки). Обидва кінці зруйновано. Наявність проміжку (довжина 1,3 м) між її двома частинами з урахуванням викладеного вище дає підстави припустити існування дверного прорізу. Глибина закладення підшови на 0,03—0,05 м вище вимостки № 35 двору будинку. Східна частина стіни просіла на 0,1 м і похилилася в південному напрямку. Перша деформація сталася, очевидно, ще за існування будинку. Нахил стіни на південь, як видно, виник вже за часів середньовіччя у зв'язку з появою в центрі колишнього будинку ями № 78 (просадки в напрямку до цієї ями простежуються майже по всій території будинку). Фундаментний ряд стіни № 23 виступає на 0,02—0,04 м від площини обох фасадів. Заглибленість двору відносно рівня денної поверхні вулиці (?), розташованої на північ від будинку, дозволяє припустити, що в давнину ця ділянка загалом мала спільний нахил у східному напрямку.

Обидві описані кладки * дволицьові, викладені на глині з грубо обтесаних, іноді зовсім необроблених, погано викадруваних, в основному полігональних і частково прямокутних плит й блоків світло-жовтого черепашника. Система кладок однорядна постелиста, здебільшого ложкава, місцями наближається до ірегулярної, в поперечному перерізі тришарова. Розміри каменів по фасаді: довжина 0,1—0,5, висота 0,1—0,2 м. Товщина швів до 0,03 м. Середній шар — бут. Будь-яких залишків обмазки фасадів стін не зафіксовано.

* Південну стіну будинку, за яку правляла оборонна вежа, буде описано нижче.

Від внутрішніх стін збереглися незначні залишки. Ця кладка № 43 з дверним прорізом та стіна № 41. Стіна № 43 в довжину збереглася до 3,6 м при товщині 0,5 м і висоті 0,3 м (1—2 ряди каменю); в поперечному перерізі — одно-, двошарова; в інших відношеннях викладена аналогічно зовнішнім стінам. Південний кінець просів відносно північного на 0,05 м. Особливістю є те, що дверний проріз (його бічні грані), на відміну від решти стіни, викладено з добре викадрованих прямокутних плит. Подібний прийом типовий для будівництва, особливо перших сторіч нової ери, при використанні низькоякісних систем кладок, і відомий в Північному Причорномор'ї в багатьох місцях. Стіна № 41 децю відрізняється від описаних вище. Частина стіни, що збереглася, має довжину 1,4 м, товщину 0,5 і висоту 0,5 м. Кладка тришарова, дволицьова. Фундамент

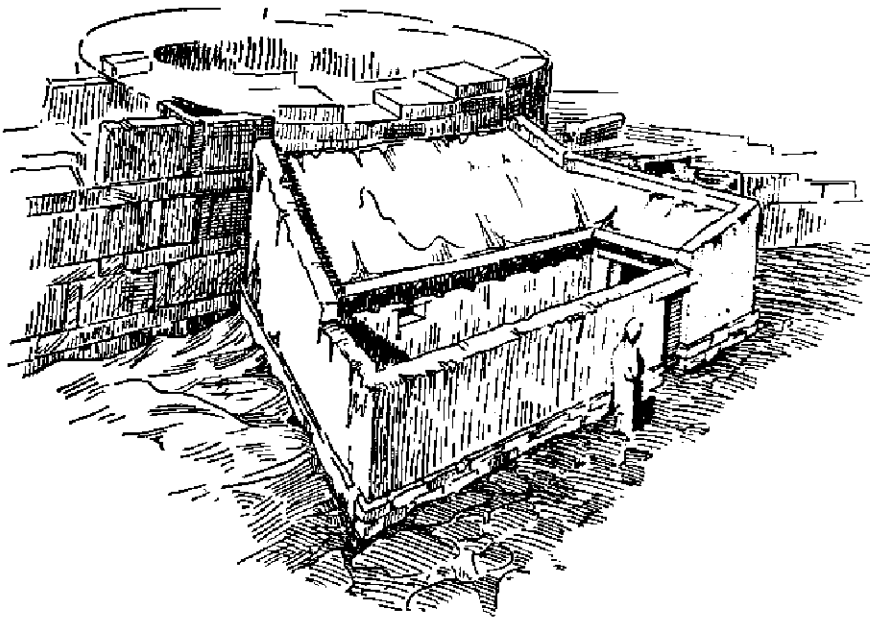

Рис. 6. Загальний вигляд будинку з північного сходу. Реконструкція.

нічим не виділено; його підшву розміщено на тонкому вирівненому шарі дрібного буту. Від південного фасаду зберігся тільки один камінь; північний складається з одного орфостатного і двох укладених постіллю каменів. Обидва фасади викладено з прямокутних з поганим викадруванням плит за однорядною системою.

Загалом на підставі даних планувальної реконструкції будівельних залишків та заповнення приміщень можна запропонувати об'ємну реконструкцію цього комплексу (рис. 6). Будинок був одноповерховий, на що вказує як відсутність залишків сходинок або будь-яких слідів їх у заповненні приміщень, так і низька якість та конструктивні дефекти кам'яних кладок. Відсутність ордера, невеликі розміри будинку та його окремих приміщень дають підстави при побудові висотних габаритів виходити з мінімальних величин висоти дверних прорізів в інтервалі 1,8—1,9 м. При цьому висота стін двору становитиме не менш як 2,0—2,1 м від рівня вимостки № 45 (2,15—2,25 м від рівня вимостки двору), а мінімальна висота критих приміщень в інтервалі 2,0—2,5 м від рівня їх долівок. Той факт, що будинок прибудовано на лівдні впритул до оборонної вежі—споруди досить масивної з товщиною стіни близько 2 м й круглої в плані, — дає підстави реконструювати над приміщенням № 2 односхилу покрівлю з нахилом на північ—у бік двору. В цьому разі при куті підйому покрівлі в інтервалі 17—21° і перекритому прольоті до

4,5 м верхня межа даху буде вище карнизу на 1,2—1,6 м. При висоті карнизу над вимосткою двору близько 2,1—2,6 м (виходячи з прийнятої мінімальної висоти приміщення) найвища точка покрівлі знаходитиметься в інтервалі 3,3—4,2 від рівня двору, тобто під час існування будинку оборонна вежа ще, видимо, мала висоту не меншу ніж 3,3—4,2 м. Характер об'ємного рішення даху над приміщенням № 2 та невеликий проліт приміщення № 1 дають підстави прийняти над приміщенням № 1 також односкилу покрівлю з нахилом у бік двору. Судячи з відсутності в заповненні приміщень уламків черепиці, покрівля, найімовірніше, була саманна.

Як уже зазначалось, заповнення приміщень будинку, за винятком вказаних місць середньовічних вторгнень, збереглося майже непорушним. Воно складалося з буту (очевидно, верхні частини зовнішніх стін) і обгорілих прошарків глини, вугілля та золи. Під завалами у дворі, й особливо у приміщенні № 2, безпосередньо на верхній долівці, виявлено понад два десятки посудин. На деяких з них є сліди вогню. Все це дозволяє припустити, що будинок зруйнувався внаслідок пожежі, причому досить раптової.

Керамічний комплекс складався з півдесятка червоноглиняних широкогорлих амфор з жолобчатими стінками, однієї вузькогорлої світлоглиняної амфори, кількох ліпних горщиків, ліпної миски з вінчиком, орнаментованим зашипами, ліпного ладдеподібного світильника, червонолакової миски з високими бортами, сіроглиняних глечиків, сіроглиняних простих і лискованих мисок, сіроглиняного лискованого кубка та іншого посуду. Крім того, при розкопках було виявлено уламки залізних ключів, залізний і бронзовий персні, намистини, уламки скляних посудин тощо. Комплекс становить істотний інтерес, оскільки тут поряд із звичайною античною керамікою виявлено посудини черняхівського вигляду і ліпні горщики раніше невідомих у Тірі форм. У цьому слід вбачати посилення впливу навколишніх місцевих племен, які оточували античні центри Північно-Західного Причорномор'я в останній період їх життя. Не менш важливе поєднання у комплексі п'яти типів амфор пізньоримського часу (форми їх цілком відновлюються), раніше відомих здебільшого на пам'ятках черняхівської культури.

Датування речей, знайдених в приміщеннях описуваного будинку, охоплює період від середини III до другої половини IV ст. н. е.¹² Виходячи з цього верхня межа існування будинку, найвірогідніше, є приблизно середина — друга половина IV ст. н. е.

Стосовно нижньої дати таких можливостей серед матеріалу комплексу значно менше і, крім того, датування найраніших матеріалів не завжди безперечно. Тут надійніше використовувати дані стратиграфічних досліджень.

Так, житловий будинок, що розглядається, частково перекриває північно-західний ріг будинку загону I Італійського легіону, побудованого не раніше першої половини III ст. н. е.¹³, тобто житловий будинок могли збудувати лише після зруйнування споруди вексилляції.

У цей час, як видно, оборонний комплекс взагалі перестав служити бойовим цілям. Як уже зазначалось, знахідки монет середини — другої половини III ст. н. е.¹⁴ у шарі, що безпосередньо перекривав куртину, дозволяють припустити, що куртину в цей час було значною мірою зруйновано і продовжувала існувати лише вежа. Подібне становище могло мати місце лише в тому випадку, якщо з Тіри були виведені римські війська. Найвірогіднішою подією в інтервалі між будівництвом вексилляції та зруйнуванням куртини, тобто приблизно у другій чверті III ст. н. е., яка могла призвести до виведення римських військ з Тіри, було готське нашествя у 232—238 рр. н. е. Звідси випливає, що розглядуваний будинок навряд чи міг виникнути раніше кінця другої чверті III ст. н. е. Сказане знаходить підтвердження і в тому, що при розкритті середньо-

вічної ями № 78 в її стіні серед просілих каменів кладки № 41 виявлено тирську монету з надчеканкою імператора Олександра Севера (222—235). Якщо взяти до уваги, що останні роки на центральному розкопі відкрито будівельні залишки, які виникли в післяготський час і передували спорудженню розглядуваного будинку, то час спорудження останнього буде ще пізнішим.

Отже, є всі підстави вважати, що розкопаний житловий будинок належить в цілому до останнього, післяготського періоду життя міста і міг бути побудований десь наприкінці III — початку IV ст. н. е.

Рис. 7. Оборонна стіна. Вигляд з заходу.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що досі будівельні залишки, які можна було б досить вневнено віднести до післяготського часу, нам ще не були відомі, хоч є значна кількість матеріалів, що досить твердо датуються серединою — другою половиною III ст. н. е. Це монети, фібули, світильники, амфори. Зокрема, на досить інтенсивний грошовий обіг у другій половині III ст. вказують нумізматичні дані. Тільки за останні роки на центральному розкопі у верхніх горизонтах античного шару знайдено монети Філіппа Араба (244—249), Галієна (253—268), Валеріана (253—260), Клавдія Готського (268—270), Діоклетіана (284—305)¹⁵. Знайдені монети свідчать, що місто не лише пережило готську навалу 232—238 рр.¹⁶, а й підтримувало певні зв'язки з Римською імпе-

рією. Відкриття описаного житлового будинку дає підстави вважати встановленим факт наявності культурного шару післяготського часу.

В цілому необхідно зазначити, що незначні розміри будинку, небагатий, хоч і численний, інвентар суцього господарського призначення, у складі якого відсутня привізна червонолакова кераміка, велика кількість ліпного посуду свідчать про належність власника будинку до відносно небагатих середніх верств місцевого тирського населення.

Археологічними розкопками 1969—1970 рр. відкрито також оборонні споруди Тіри перших століть нашої ери і почато їх систематичне дослідження. За два роки розкопано частину оборонної стіни (№ 37)

Рис. 8. Оборонна вежа. Деталь кладки стіни.

протяжністю 22 м і сектор (близько 90°) круглої в плані вежі (№ 68), до якої з північного сходу примикав описаний вище будинок. Стіна орієнтована по лінії південний схід — північний захід майже паралельно сучасній лінії берегового урізу.

Стіна (рис. 7) викладена з жовтуватого черепашника на глині. Кладка тришарова, дворядна, складна орфостатна. Зовнішні (фасадні) шари викладено з масивних прямокутних плит довжиною до 3,5 м при висоті до 1 м і середній товщині 0,20—0,35 м з відносно доброю викладкою і обтісуванням фасадів. Середній шар — бут на глині. Перев'язка між шарами добра. Ряд орфостатних плит має у верхній площині спеціальні пази в формі ластівчинного хвоста, призначені, очевидно, для встановлення поперечних дерев'яних в'язей, що не збереглися. На всій розкритій ділянці ширина стіни 2,15—2,23 м. Куртина збереглася на висоту одного-двох рядів кладки. Північно-західний кінець стіни підходить під гострим кутом впритул до оборонної вежі, яка по зовнішньому фа-

саду відкрита на висоту до 1,5 м. Зовнішній діаметр вежі, судячи з відкритого сектора, повинен становити близько 11 м при товщині стін 1,95—2,00 м.

Кладка стіни вежі також тришарова, але, на відміну від куртини, однорядна, постелиста. Розкритий північно-східний сектор зовнішнього фасадного шару викладено з масивних, ледь закруглених у плані по зовнішніх фасадах прямокутних плит і блоків довжиною до 1,25 м, шириною 0,6 м при висоті до 0,25 м (рис. 8). У III і IV рядах від верху вежі фасади каменів мають грубе рустування. У західній частині фасаду по всій висоті стіни проходить неглибокий вертикальний паз¹⁷. Верхній з рядів кладки, що зберігся, у середньовічний час використовувався як цоколь для стіни будинку XIV ст. (рис. 9). Вежа збереглася на висоту не менше 3 м (її підшва ще не виявлена).

Рис. 9. Оборонна вежа. Фрагмент північного фасаду.

У плані вежа значно виступає на південний захід від фасаду куртини. Характер з'єднання куртини з вежею, відмінності в системі кладки й обробці будівельного матеріалу дозволяють припустити, що споруджувалися вони, очевидно, у різні часи, зведення вежі передувало будівництву куртини.

Підсумовуючи сказане, можна дійти деяких загальних висновків з приводу як відносної, так частково й абсолютної хронології розкопуваної ділянки.

Найранішою будівлею з об'єктів, що розкриваються, судячи з глибини закладення та взаємного розміщення споруд, є вежа і оборонна стіна. Час їх виникнення поки що встановити важко, хоч можлива верхня хронологічна межа встановлюється досить чітко — часом появи споруди вексилляції, що відноситься до початку III ст. Звідси випливає, що оборонний комплекс мав виникнути не пізніше другої половини II ст. (можливо, і раніше — з елліністичного часу)¹⁸.

Виходячи з стратиграфії ділянки, оборонний комплекс функціонував донашестья готів, коли будинок вексилляції і куртина, як видно, припинили своє існування.

До останнього періоду життя античної Тіри відноситься житловий будинок, прибудований до вежі, що своїм східним рогом перекрив зруй-

новану на той час будівлю вексилляції. Саме тоді, як видно, оборонні споруди перестали використовуватись за своїм прямим призначенням.

Необхідно зазначити, що припинення функціонування оборонного комплексу, зв'язане, насамперед, як видно, з готського навалом, свідчить на користь припущення про вихід з Тіри військ І Італійського легіону не пізніше середини III ст., хоч факт наявності певних зв'язків з Римською імперією у другій половині III ст. н. е., судячи з нумізматичних даних, сумнівів не викликає.

У цілому антична Тіра у найпізніший період свого існування, як видно, ще зберегла деякі риси (головним чином у галузі будівництва), типові для античних міст. Це знайшло певне відображення у будівництві: у плануванні розглянутого будинку і в його конструкціях досить виразно простежується вплив античних традицій. Проте елементи варваризації прийомів будівельної техніки, порушення типових прийомів планування, нарешті, характер господарського комплексу свідчать про поширення на той час у культурі тиритів сильного впливу оточуючих Тіру місцевих племен. Сильні місцеві впливи в мистецтві й матеріальній культурі міста простежуються досить виразно ще й раніше — у II — початку III ст. н. е.¹⁹ За всіма ознаками в етнічному відношенні населення Тіри в II—IV ст. н. е. вже було досить змішаним.

Звичайно, наведені міркування мають попередній характер — вивчення культури та історії Тіри цього часу тільки почато, воно потребує подальших широких досліджень та нагромадження значних матеріалів.

¹ Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, 1957, т. 10, с. 80—83.

² Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської експедиції 1949—1950 рр. — АП, 1955, т. 5, с. 111—114; Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки..., с. 85.

³ Клейман І. Б. Раскопки помещения вексилляции I Итальянского легиона в Тире — МАСП, 1971, вып. 7, с. 225—283.

⁴ Полевой Л. Л. Археологические материалы к истории Молдавии XIV в. — СА, 1965, № 3, с. 76.

⁵ Фурманская А. И. Античный город Тира. — АГ, 1963, с. 60. Пізніше, коментуючи знахідки монет Клавдія Готського (268—270) і Діоклетіана (284—305), А. І. Фурманська пише про можливість життя міста наприкінці III і, можливо, початку IV ст. н. е.; Фурманская А. И. Исследование Тире. — КСОАМ, Одесса, 1964, с. 63.

⁶ Вавагский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, с. 182—183.

⁷ Попередні публікації по результатах робіт 1969—1971 рр. див.: Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Открытие оборонительных сооружений Тире. — АО, 1970, М., 1971, с. 258—259; Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгороді-Дністровському. — АДУ, 1969, вып. 4, 1972, с. 177—181; Кравченко Н. М. Комплекс римського часу з Тіри. — АДУ, 1969, вып. 4, 1972, с. 181—184; Крижицький С. Д. Итоги и задачи археологического исследования Тире—Белгорода. — Тези пленарних і секційних допов. (результати польових археол. досліджень 1970—1971 років на території України). Одеса, 1972, с. 223—227; Крижицький С. Д. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри—Білгорода. — Вісн. АН Української РСР, 1972, с. 47—53.

⁸ Кравченко А. А. Средневековая гончарная печь в Белгороде-Днестровском. — АО 1968 г. М., 1969, с. 322—324.

⁹ Корпусова В. М., Кравченко Н. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. — Археологія, 1976, 18, с. 20—42.

¹⁰ Про класифікацію будинків див.: Крижицький С. Д. Елліністичні житлові будинки Ольвії. — Археологія, 1969, т. 20, с. 92, рис. 3.

¹¹ Про методіку реконструкції див.: Крижицький С. Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи. — Археологія, 1971, 1, с. 56—58.

¹² В інформаційних замітках будинку і комплекс знахідок за попередніми даними були датовані II—III ст. н. е. Кравченко Н. М. Комплекс римського часу з Тіри, с. 184; Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгороді-Дністровському, с. 179. Проте матеріали, одержані в ході дальших розкопок, й аналіз усієї сукупності даних дав змогу дещо пересунути межі датування у бік омолодження комплексу. Див.: Корпусова В. М., Кравченко Н. М. Деякі риси матеріальної культури..., с. 40.

¹³ Клейман І. Б. Раскопки помещения вексилляции I Итальянского легиона в Тире, с. 280—283.

¹⁴ Крім монет в засілу куртини між II залишками і шаром золотоординського міста, що безпосередньо перекрив її, було знайдено й інші предмети того ж часу: сві-

гильяк кіпця III ст. н. е. (*Bernhard M. Lampki* starożytnie. Warszawa, 1955, s. 184, № 331), уламки амфор III—IV ст. н. е. тощо.

¹⁵ *Фурманська А. І.* Археологічні пам'ятки Тіри..., с. 84; *Зограф А. Н.* Античные монеты.— МИА, 1961, № 16, с. 115.

¹⁶ *Карышковский П. О.* Находки позднеримских и византийских монет в Одесской области.— МАСП, 1971, вып. 7, с. 85. До цього висновку, очевидно, схилилась й *А. І. Фурманська*. Див.: *Фурманська А. Н.* Исследование Тира, с. 63.

¹⁷ Аналогічні пази в кладках оборонних споруд відомі і в інших місцях, зокрема в Херсонесі (*Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического.— Х сб. 1927, вып. 2, с. 18, рис. 10). У Херсонесі, проте, ці пази майже вдвічі ширші (0,2 м), ніж у Тірі.

¹⁸ *Крыжицкий С. Д.* Стаи і завдання археологічних досліджень Тіри—Білгорода, с. 51.

¹⁹ *Фурманская А. Н.* Новые памятники скульптуры из Тира.— КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 78—83.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ,
И. Б. КЛЕЙМАН

Жилой дом и укрепления Тира первых веков нашей эры

Резюме

Исследования последних лет в районе центрального раскопа позволили выявить ранее не известный культурный слой города послеготского времени. В статье описываются остатки жилого дома Тира, существовавшего от конца III—начала IV вв н. э. до второй половины IV в. н. э. Предлагается объемная реконструкция дома. Приводится также описание оборонительной стены и башни. Оборонительный комплекс возник не позднее второй половины II в. н. э. и функционировал до готского нашествия. В статье приводится относительная хронология культурных напластований II—IV вв. н. э. на данном участке.

Д. Н. КОЗАК
(Київ)

Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині

У вивченні історичних процесів, що проходили в східноєвропейському лісостепу на рубежі нашої ери, важлива роль належить району верхів'їв Західного Бугу і Подністров'я. Розташований на перехресті доріг, вздовж великих річкових артерій, що з'єднували Північну Європу з Півднем, він з найдавніших часів був місцем стику різних культурних груп стародавнього населення, які просувалися сюди з півночі, заходу, сходу і півдня.

Особливо складна ситуація виникла тут в останні століття до нашої ери і в перші століття нашої ери, коли з північного заходу по Західному Бугу сюди проникають племена пшеворської культури, а з південного сходу й з районів Середнього Подніпров'я — зарубинецькі племена. Дещо пізніше тут з'являється і південне дакійське населення липицької культури.

Рубіж ери — це час, який, на думку більшості вчених, був періодом формування слов'янства, привертає особливу увагу дослідників, що вивчають етнокультурні процеси в зоні стику різних культур, шукаючи шляхи вирішення багатьох проблем слов'янської археології. В цьому світлі зрозуміла вага кожної пам'ятки, виявленої на Подністров'ї. Однією з них є могильник перших століть нашої ери в с. Звенигороді.

Могильник випадково виявлено у 1974 р. М. Г. Великачем під час земляних робіт на території садиби. Він розташований на східній околиці села і займає підняття південного схилу пагорба, верхня частина якого має назву Гоева Гора. Основна площа могильника зайнята господарськими й житловими будівлями, при спорудженні яких було знищено більшість поховань. Непорушеною залишилась невелика ділянка